

Zaynabidin Abdirashidov

(Toshkent, O'zbekiston)
abdirashidov@navoiy-uni.uz

Mahmudxo'ja Behbudiyning tilshunoslikka oid tadqiqotlariga doir

Abstrakt

Turkiston jadidchilik harakatining yetakchilaridan bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudi serqirra iste'dod sohibi bo'lgan. U noshirlik, publisistika, jurnalistika sohasida faoliyat olib borish bilan birga yangi o'zbek ziyolilari orasida birinchilardan bo'lib ilmiy faoliyat bilan ham shug'ullangan. Behbudiyning maktab darsliklari, ilmiy maqolalari, xususan, til borasidagi fikrlari uning bu yo'nalishda ham bir qator yutuqlarga erishganini ko'rsatadi. Tilga oid maqolalarida Behbudi zamonaviy tilshunoslik fanining eng dolzarb masalalariga e'tibor qaratadi va bu sohadagi muammolar xususida ahamiyatga molik fikrlarni ilgari suradi.

Mazkur maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning shevashunoslik, sotsiologiya va madaniy antropologiya bo'yicha amalga oshirgan izlanishlari haqidagi tahlillar va xulosalar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Behbudi, jadidchilik, tilshunoslik, adabiy til, sheva, madaniy antropologiya, islohotchilik harakati, sotsiologik tadqiqot.

Mahmudkhodja Behbudi's Research on Linguistics

Abstract

One of the leaders of Turkestan Jadid movement Mahmudkhodja Behbudi ran a wide range of activities. He was first to be engaged in science among new Uzbek educated people despite his career in editorial, publication and journalism. His school textbooks, scientific articles, in particular, his views on linguistics were clear indication of his achievements in this sphere of science. In his articles devoted to languages Behbudi paid attention to the pressing issues of modern linguistics and he put forward his ideas worth considering in this field of science. In this article an analysis of Behbudi's works in this area shows that he conducted a number of studies in dialectology, sociology, and cultural anthropology.

Key words: Behbudi, Jadidism, linguistics, literary language, dialect, cultural anthropology, reformist movement, sociological research.

Kirish

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Sharq mamlakatlari bo'ylab yoyilgan islohotchilik harakati Rossiya imperiyasi hukmronligi ostidagi Turkiston o'lkasiga ham kirib keldi. Mazkur harakat mintaqalarda turlicha nom oldi. Arab mamlakatlarida "An-Nahda" (Uyg'onish), Rossiya imperiyasi mustamlakasida bo'lgan turkiy xalqlar o'rtasida "jadidchilik" nomi bilan tarixga kirdi. Jadidchilik Qrimning Bog'chasaroyida 1883-yili Ismoil Gasprinskiy asos solgan jadid usulidagi yangi maktabdan boshlandi.

Jadidchilik harakati Rossiya imperiyasi hukmronligidagi turkiy xalqlar ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotida nisbatan qisqa, ammo shiddatli va murakkab davr sanaladi. Ushbu harakatning tub mohiyati o'tgan yillar mobaynida turlicha tadqiq va talqin qilingan bo'lsa-da, jadidchilikning ko'lami, uni harakatga keltirgan shaxslar hayoti, ijodi, jamiyatga ko'rsatgan ta'siri masalalari hanuzgacha to'liq ochib berilgan emas. Ayni masala o'z navbatida jadidchilik harakatini izchil o'rganishga zarurat tug'diradi.

XX asr Rossiya imperiyasi hududida istiqomat qiluvchi xalqlar uchun bir qadar muvaffaqiyatli boshlandi. Rossiya Yaponiya bilan bo'lgan urushda mag'lubiyatga uchragach, ichki va tashqi kuchlarning bosimiga bardosh bera olmay qoldi. Imperiya ichkari-sida siyosiy kurashlar avj ola boshladi va imperator 1905-yil oxiriga kelib barcha siyosiy kuch va guruhlariga erkinlik beruvchi Manifestni e'lon qilishga majbur bo'ldi. Manifestning asosiy jihatlaridan biri – so'z erkinligining ta'minlanishi edi.

Turkiston jadidchiligi Rossiya imperiyasidagi boshqa musulmon mintaqalariga nisbatan ancha kech – XX asr boshlarida maydonga keldi. Turkiston jadidchiligi tarixini tadqiq etgan ayrim olimlarning ta'kidlashicha, mahalliy jadidlar 1917-yilga qadar umumiy dasturga ega bo'lmaganlar. Ularning fikricha, turkistonliklarning dunyoqarashini bir qadar o'zgartira olgan Fitratning "Munozara" va "Hind sayyohi" asarlari 1917-yilga qadar turkistonlik jadidlarning norasmiy dasturi sifatida qabul qilingan edi [История ... 2012, 95-96]. Ayni fikrni yaponiyalik olim Hisao Komatsu ham ilgari suradi va Fitratning yuqoridagi ikki asari Buxoro va Turkistondagi jadid – islohotchilik harakatining manifesti bo'lganini ta'kidlaydi [Komatsu 1999, 279].

Bu ta'kid va ta'riflar, albatta, Turkiston jadidchiligining mohiyati va yo'nalishini aniqlashda nisbiy xarakterga ega. 1911-yili Fitratning "Munozara" va "Hind sayyohi" asarlari nashr etilgunga qadar Turkiston jadidlarining faoliyati ma'lum bir bosqichga ko'tarilgan, ular yangi usul maktablarining yoyilishida anchagina muvaffaqiyatlarga erishgan va, eng asosiysi, Turkistonda milliy

matbuotga asos solib bo'lgan edilar.

Turkiston jadidchiligi bo'yicha maxsus shug'ullangan amerikalik tarixchi Adib Xolid uning paydo bo'lishini Markaziy Osiyo jamiyatining transformatsiyasida hamda rus bosqini va uning Islom olamiga doxil butun dunyoni qayta taqsimlashga bo'lgan harakati natijasida zamonaviylikka zamonaviy "javob" sifatida shakllangan, deb hisoblaydi. Xolid jadidcha ma'rifat yoyish orqali "zamonaviy va shu bilan bir qatorda musulmonchilikni mahkam ushlagan va Turkistonga sodiq bo'lgan yangi elita" yaratishga va buning natijasida zamonaviy dunyoda mintaqaning manfaatlarini himoya qilishga harakat qilgan turkistonlik jadidlar va ularning izdoshlarini ajratib ko'rsatishga urinadi [Khalid 1993, 218]. Xolidning ta'kidlashicha, Turkiston jadidchiligi aksar holatlarda Qrim va Volga-Ural tatarlari fikrlarini inkor etgan va maktab ishi, adabiy til va boshqa masalalarda mintaqa voqeligiga mos yo'llar topishga harakat qilgan [Khalid 1993, 23, 181–182, 262–328]. Shunday bo'lsa-da, turkistonlik jadidlar muhim masalalarni hal qilishda Volgabo'yi musulmonlari, ayniqsa, jadidchilik harakatining asoschisi bo'lgan qrimtatar Ismoil Gasprinskiy fikr va g'oyalariga ko'proq tayan-ganini aytib o'tish lozim.

Jadidshunos olim Begali Qosimovning ta'kidlashicha, jadidchilik oqim emas, harakatdir. Jadidchilik ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy harakat sifatida quyidagi vazifalarni amalga oshirdi:

1. Jamiyatning barcha qatlamlarini islohot jarayoniga jalb eta oldi.

2. Milliy mustaqillik yo'lida siyosiy faoliyat olib bordi.

3. Maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga yo'naltira oldi [Қосимов 2005, 6].

Turkistonda "jadid" nomini olgan ziyoli qatlam XX asrning birinchi o'n yilligida shakllandi. Ushbu guruhning asosini Toshkent, Samarqand, Buxoro va Qo'qon shaharlari atrofidagi ma'rifatparvarlar tashkil etdi. Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Buxoroda Sadriddin Ayniy, Fitrat, Usmonxo'ja, Qo'qonda Ashurali Zohiriy, Mahmudjon Obidov kabilar ushbu "jadid" guruhining markazida turdi.

Turkistonda adabiy til: turkiymi yoki ...?

Turkistonda jadidchilik harakatining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan va o'z fikrlari, amaliy harakatlari bilan o'lkada jadidchilik g'oyalarining keng yoyilishiga xizmat qilgan shaxslardan biri bu – Mahmudxo'ja Behbudiydir.

Behbudiy birinchi bor 1899-yili haj qilish uchun sayohatga chiqadi va musulmon Sharqining markazlari hisoblangan Istanbul,

Qohira kabi shaharlarda bo'ladi. Adib Xolidning ta'kidlashicha, Behbudiy ayni shu sayohat davomida Usmoniylar davlati hamda Misrda xalq ta'limi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va yangiliklarni kuzatish barobarida ijtimoiy sohadagi islohotlarda yetakchilik qilgan shaxslar bilan ham muloqot qilish imkoniga ega bo'lgan. Oradan 8 oy vaqt o'tib, u Samarqandga qaytishi bilan "Tarjimon" gazetasiga obuna bo'ldi [Khalid 1993, 80].

Behbudiyning faoliyati ko'p qirrali bo'lib, u ta'lim, jurnalistika, siyosat, ijtimoiy masalalar sohalarida samarali ish olib borgan bilan ham Turkiston jadidlarining yetakchisi sifatida yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning ko'p qirrali faoliyatida til, ayniqsa, adabiy til va til o'rganish masalasi alohida o'rin tutadi. Albatta, Behbudiy qaysi sohada bo'lsin turli muvaqqat nashrlar uchun yozgan maqolalarida o'zi Turkiston o'lkasi uchun "adabiy til" hisoblagan tilda yozishga harakat qilgan. Shu o'rinda Behbudiyning umumiy til yoki adabiy til hamda o'sha davr uchun o'ta dolzarb bo'lgan "umumadabiy til" masalasidagi pozitsiyasini aniqlashtirib olish juda muhim.

XIX asrning oxiri, yana ham aniqroq aytadigan bo'lsak, 1883-yildan boshlab, ya'ni, "Tarjimon" gazetasining ilk sonidan Ismoil Gasprinskiyning turkiy xalqlar uchun yagona adabiy til, Ingeborg Baldauf iborasi bilan aytganda, "murosa shevasi" yaratish fikrini ilgari surdi [Балдауф 2000, 38]. Gasprinskiyning turkiy xalqlar uchun "umumadabiy til" yaratishga qaratilgan harakati uning "millat" va "milliylik" konsepsiyasi hamda ushbu konsepsiya talqinining mahsuli, deb hisoblash mumkin. Gasprinskiy tilga oid e'lon qilgan ko'p sonli maqolalarida o'quvchilar fikrini "millat" konsepsiyasini tushunishga qaratadi. Unga ko'ra, "millat – bu din va til birligi. Ushbu ikki narsadan biri yo'qotilsa" millat o'zligini yo'qotadi, inqirozga yuz tutadi [Gasprinskiy 1905]. Gasprinskiyning ta'kidlashicha, barcha millatlarning o'tmishi, kelajagi din va tilga asoslangan. Din birligi qanchalik muhim bo'lsa, adabiy jihatdan til birligi ham shu qadar muhim va bevosita taraqqiyot vositasi hisoblanadi. Gasprinskiy til birligining o'ta muhimligini ko'rsatish maqsadida, hatto uni boshqa barcha birliklarning boshi va negizi darajasiga olib chiqishga intildi [Исmoil 1906].

Turkistonliklar orasida birinchilardan bo'lib Behbudiy Gasprinskiyning til birligi g'oyasini keng targ'ib qildi va quvvatladi. Behbudiy bu masala yuzasidan Turkiston shaharlarida o'ziga xos so'rovnoma va tajriba ham o'tkazdi. Shunga ko'ra biz Behbudiyni birinchi sotsiolog sifatida ham kashf etamiz. Behbudiy o'zining sotsiologik tadqiqoti davomida umuman gazeta o'qimagan, boshqa

turkiy xalqlar tilidan xabari yo'q oddiy odamlarga turli gazetalarni o'qitib eshittirdi va shu yo'sinda Turkistonning turli hududlaridan o'qib eshittirilgan gazetalarning "tili" bo'yicha fikrlarni jamladi, umumiy xulosa berdi. Behbudiy o'tkazgan tajriba va so'rovnomasi asosida turkistonliklar uchun Gasprinskiyning "Tarjimon" gazetasi, sibirlik, asli buxorolik tujjorning avlodidan bo'lgan, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Abdurashid qozi nomi bilan tanilgan Abdurashid Ibrohimovning "Mir'ot" jurnali hamda "Ulfat" gazetasining tili ko'proq tushunarli, degan xulosaga keldi. Va "chorak asrdan beri millatimizga til, qalami, qalb quvvati bilan xizmat qilgan, yangi matbuotimiz raisi ham otasi janob Ismoilbek hazratlariga til bobida ergashmoq Rossiyadagi hamma muharrirlarga lozim" ekanligini tavsiya qildi. Bu bilan Behbudiy ham Gasprinskiy kabi Rossiya musulmonlari birligining asosi va negizida til birligi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi¹ [Tarjimon 1906].

Behbudiy yagona, umumadabiy til borasida fikrlarini davom ettirib, "...til birligining foydalari juda yaxshi ma'lum. Zero, til birligi do'stlik, muhabbat, bir-biriga yordam va jipslashuvning asosi" degan amaliy xulosaga keladi. Mavlono Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" asaridan til to'g'risidagi baytlaridan misollar keltiradi [Behbudiy 1906].

Behbudiy Turkiston uchun turkiy bilan bir qatorda forsiy tilning "o'rta sheva"sini ilgari suradi. Bu taklifning amaliy natijasi sifatida 1913-1915-yillarda Samarqandda Behbudiy tomonidan nashr qilingan "Oyina" jurnalini ko'rsatish mumkin. Baldauf Behbudiyning bu tashabbusini o'z o'quvchilari bilan hamfikir va hammaslak ekanligini bildirish va ko'rsatish deb baholaydi [Балдауф 2001, 40].

Turkistonda ikki tillilik masalasini Behbudiy "Oyina"ni chiqarmasidan ancha ilgari, 1909-yili "Tarjimon"ga yo'llagan maqolasida ko'targan edi [Behbudiy 1906]. Behbudiy turkiy va forsiy tilning turkistonliklar uchun ahamiyatli ekaniga e'tibor qaratmoqchi bo'ldi va ikkala tilning maktab tahsiliga kiritilishini ilgari surdi. Behbudiy o'z fikrlarini quyidagi dalillar bilan isbotlashga harakat qiladi:

1. Turkistondagi aksariyat shahar aholisi turkiy va forsiyda bimalol muloqot qiladi;
2. Ba'zi hududlarda bu ikki tilning qorishiq shakli ishlatiladi;
3. Rasmiy idoralarga arizalar turkiyda yoziladi;
4. Shar'iy fatvolar forsiyda yozilib, turkiyda qayd qilinadi va

¹Behbudiyning ushbu maqolasi "Ulfat" gazetasining 1906-yil 20-sonidan olib bosilgan.

bu usulga butun Turkistonda amal qilinadi.

Behbudiy maqola so'ngida o'zi keltirgan isbot va dalillarga tayangan holda Turkiston maktablarida ham turkiy, ham forsiy birga o'qitilishi maqsadga muvofiq degan xulosa beradi [Behbudiy 1906].

Behbudiy (umum)turkiy tilni "Tarjimon" gazetasi vositasida o'zlashtirganini bayon qilar ekan, "ona tilim forsiydir, yozgan turkchamni ruhoniyo xojam "Tarjimon" sahifalaridan tahsil etdim", degan fikri bilan o'rtoqlashadi [Behbudiy 1906]. Bu esa Gasprinskiy taklif qilayotgan (umum)adabiiy yoki (umum)turkiy til yaratilganidan darak beradi. Shuningdek, Gasprinskiy tarafidan nashr qilingan "Tarjimon" gazetasining Turkiston o'lkasidagi e'tiborini "usuli jadida" nomi bilan isloh qilingan va ochilgan maktablar muhtaram "Tarjimon" ta'sirida alifbodan oxiriga qadar turkcha dars berib, Turkistonda turkchaning yoyilishiga xizmat qilgan"ligida ham ko'rish mumkin [Behbudiy 1906]. Bu so'zlar ham Behbudiya taalluqli. Uning e'tiroficha "Tarjimon" gazetasi va Gasprinskiyning faoliyati Turkistonda juda katta ta'sirga ega bo'lgan. Behbudiy Turkistondagi "barcha muallim, ustod va muovinar "Tarjimon" yordamida" turkiy tilni o'rgangani hamda "Tarjimon" vositasida chorak asrdan beri "zamonaviy yangi adabiyot" bilan tanishish, "madaniy ehtiyoj"larini to'la qondirish imkoniga ham ega bo'lganliklarini ta'kidlaydi [Behbudiy 1906]. Behbudiy turkiy til deganda Gasprinskiy taklif etgan "umumturkiy adabiy til"ni nazarda tutadi.

"Ikki emas to'rt til lozim"

Begali Qosimov imperiya musulmonlari, xususan, Turkiston o'lkasining taraqqiy etib millat qatoriga qo'shilishi va oxir-oqibat mustaqillikka erishish yo'lidagi kurashda Behbudiyni Gasprinskiy bilan bir maslakda bo'lganini ta'kidlaydi. Bu maslak Gasprinskiy taklif etgan "murosa yo'li" bo'lib, ruslarning hamda ularning madaniyati yutuqlari yordamida ma'rifatga erishish va, eng asosiysi, bu yo'lda milliy xususiyatlarni yo'qotmaslikni talab etadi [Қосимов 2005, 42]. Behbudiyning rus tilini o'rganish va rus madaniyatidan istifoda etish borasidagi fikrlarini uning ko'plab maqolalarida uchratish mumkin [Behbudxo'ja 1911]. Xususan, uning "Oyina" jurnalining ilk sonida chop qilingan "Ikki emas to'rt til lozim" nomli maqolasida turkistonliklar zamon bilan hamnafas bo'lishlari, zamon ilmlaridan bahramand bo'lishlari uchun "turkiy, forsiy, arabiy va rusiy" tillarini bilishlari va bimalol muloqot qilish darajasiga yetishishlari lozimligi ta'kidlanadi [Behbudxo'ja 1914]. Behbudiy bu maqolada "turkiy" til deganda mahalliy xalqning

aksariyati so‘zlashadigan “o‘zbekiy” tilni nazarda tutadi. Unga ko‘ra, to‘rt tilni o‘rganishga sabablar quyidagilardan iborat:

1) “turkiy, ya’ni, o‘zbekiy” – Turkiston xalqining aksariyati so‘zlashadigan til;

2) “forsiy” – “madrasa va udabo tilidur. Bu kung‘acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarinda forsiy nazm va nasr kitoblari ta’lim berilib kelgandur”;

3) “arabiy” – madrasalarda o‘qitiladigan barcha shar’iy kitoblar ushbu tilda;

4) “rusiy” – “zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto dini islom va millatga xidmat” qilishga yararlik zamona ilmini o‘rganish uchun.

Behbudiy til o‘rganishga sabab bo‘ladigan mazkur omillarni ko‘rsatar ekan, turkiy va forsiy til mahalliy xalq uchun birday ona tili bo‘lgani uchun “bizg‘a saodat” ekanligi va ushbu tillarni har bir turkistonlik “tahsilsiz” ham yaxshi bilishini ta’kidlaydi. Ushbu tilni mukammal bilganlar forschada bitilgan “Firdavsiy, Bedil, Sa’diy, “Masnaviy”dan qanday lazzat olsa”, buning barobarida turkiyda yozilgan “Fuzuliy, Navoiy, Boqiy, Somiy, Abdulhaq Homid, Akrambek, Sanoiy, Nobiy, Nojiylardan, yana Tolsto’y, Jul Vern va ulamoi zamoniyy asarini turkiy tarjimasidan” shunchalik bahramand bo‘lishi mumkin.

Behbudiy turkistonliklarni nima uchun rus tilini o‘rganishga diqqatini qaratmoqchi edi? Unga ko‘ra, millat o‘zini boshqa xalqlar tomonidan butunlay yo‘q bo‘lib ketmasligi uchun ular ham tijorat, ham sanoat, ham siyosatda boshqa taraqqiy etgan xalqlar bilan bir qatorda, yonma-yon harakat qilishi kerak. Turkistonliklar orasida hatto millat va Vatan manfaati uchun G‘arb tillarida, jumladan, rus tilida yuqori minbardan turib gapirishga qodir biror kishi topilmaydi. Bu qusurlarni yo‘q qilish uchun esa rus tilini o‘rganish, Rossiya universitetlarida tahsil olish hamda barcha qonunlardan xabardor bo‘lmoq kerak. Behbudiy til o‘rganish masalasini siyosiy masala sifatida ko‘tarib chiqdi va Vatan manfaati yo‘lida xizmat qilishga qodir ziyolilarni shakllantirishga yo‘l ochishini qayta-qayta ta’kidladi.

Behbudiy ayni masalani, ya’ni, rus tilini o‘rganish turkistonliklar uchun naqadar muhim ekanligini Abdurauf Fitratning “Munozara” asariga yozgan taqrizida ham ko‘targan edi [Behbudxo‘ja 1911]. Mutaassib bo‘lgan turkistonliklarga Behbudiy xorijiy tillarni o‘rganishni payg‘ambar ham buyurganlari haqida hadisi sharifdan ham namuna keltiradiki, bu aholini “kofir bo‘lmasligi” uchun eng asosiy dalil edi [Behbudxo‘ja 1914].

Adabiy til – til birligi

Behbudiyning adabiy til borasidagi qarashlari uning 1915-yili yozgan “Til masalasi” nomli maqolasida aks etgan [Behbudxo'ja 1912]. Ushbu maqola ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda Behbudiy turkiy tilning shevalari xususida fikr yuritadi. Unga ko'ra, Turkiston o'lkasida tarqalgan turkiy tilning sheva va lahjalari yuz yillar davomida fors madaniyati va adabiyoti ta'siri ostida bo'lgani sabab ushbu tildan juda ko'plab so'zlarni o'zlashtirgan, tub turkiy so'zlar esa uzoq vaqt davomida iste'moldan chiqib, unutilib ketgan. Shuningdek, 14 asrdan beri muqaddas islom dini hamda Qur'on tili bo'lgan arabchadan ham turkiy til shevalariga son-sanoqsiz so'zlar kirib kelganki, ularni sheva yoki lahjalardan chiqarib tashlashning iloji yo'q. Chunki bunday so'zlarning muqobili mavjud emas.

Behbudiy turli mintaqalarda yashaydigan turkiy xalqlarning tili ham turkistonliklarning tilidan qolishmaydigan darajada fors va arab tili ta'siriga tushgani, hatto ayrimlari “forsiy va arabiyini u qadar ko'p oldilarki, tillari turkiy, forsiy va arabiydan qo'shulub, “usmonli tili” ataldi”. Behbudiy usmonli tili haqida gapirar ekan, ushbu tilda ravon yozmoq va o'qib tushunmoq uchun “uch tilning adabiyot va qoidalaridan boxabar” bo'lishi kerakligi, aks holda “usmonli shevasinda yozilgan asarlarning aksarini” nafaqat usmonli turklarning “kamsavodi”, balki ayrim ziyolilari ham anglamas darajaga kelib qolganini ta'kidlaydi.

Behbudiy Turkiston shevalari borasida yozar ekan, u o'zini yetuk tilshunos sifatida namoyon qiladi. Behbudiy turkistonliklarning yashash mintaqasiga qarab sheva va lahjalar qay darajada fors va arab tili ta'siriga tushgani va bu jarayon “barcha yerda bir holda bo'lmay, balki mavqe'i jug'rofiyasig'a qarab har nav” ekanini tadqiq etdi. Va turkiy til qanchalar boshqa til ta'siriga tushib o'zgargan bo'lmasin barcha “lahja ila so'ylayturgonlarning har biri boshqasini so'zig'a tushunadurlar”, degan xulosa beradi. Bu esa Behbudiyning shevashunoslik borasida ham boy bilimiga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Behbudiy Turkistonda yoyilgan kitob tili, ya'ni, adabiy til borasida so'z yuritar ekan, “Turkiston, Buxoro va Xivada har kim o'z lahjasig'a muvofiq yozsa ham, bir-birig'a qarib (yaqin)” bo'lib, “ahli savod”, ya'ni, ziyolilarning “til birlig'i” – adabiy tili bir ekanini ko'rsatib beradi [Behbudxo'ja 1915].

“Til masalasi” maqolasining ikkinchi qismi turkiy xalqlar uchun yagona, soddalashtirilgan adabiy til yaratish masalasiga bag'ishlangan. Behbudiyning ta'kidlashicha, u bu masalani yori-

tishda “betarafona” yondashishiga harakat qilgan. Behbudiy sheva va lahja bilan “adabiy til” o’rtasidagi farqni ko’rsatish uchun Volgabo’yi tatarlari, Kafkaz xalqlari bosib o’tgan yo’lni tahlil qilishdan boshlaydi. Unga ko’ra, tatarlar va ozarbayjonlar nashr qilayotgan matbuot “tili” “ko’cha tili” dan “necha daraja oliy” ekanligi har bir gazeta o’qiydigan ziyoliga ma’lum. Hatto “Vaqt” gazetasi va “Sho’ro” jurnalining tili ular nashr bo’la boshlagan yildan, ya’ni, 1908-yildan 1915-yilga qadar “jaridalarining avvalgilari ila hozirgisini taftish qilinsa, hozirgilarini adabiyligi zohir” bo’lib tobora “oliylashmoq” yo’lida harakat qilmoqda edi. Albatta, Behbudiyning tatar va ozarbayjon matbuoti tili borasida bunday xulosaga kelishi uning bu yo’nalishda ma’lum tadqiqotlar olib borgani va tahlil qilganini ko’rsatadi. Bu esa, o’z navbatida, Behbudiyning turkiy tildagi matbuotni doimiy tarzda kuzatib borishi bilan bir qatorda ularning til siyosatidagi o’zgarishlar borasida muayyan xulosa chiqara olgan yetuk tilshunos ekanligini ko’rsatadi.

Yuqorida aytilgandek, Behbudiyning bu kabi xulosalari ijtimoiy so’rovnomalar asosida o’tkazgan qaysi matbuot tili turkistonlik oddiy xalq uchun tushunarli ekanligini aniqlash natijalariga bag’ishlangan “Til masalasi” maqolasining ikkinchi qismida o’z aksini topgan. Albatta, Behbudiyning bu kabi izlanish va tadqiqotlar olib borgani o’z vaqtida o’ta muhim masalalardan biri bo’lgan.

Adabiy tilni soflashtirish masalasi

Behbudiy (umum)adabiy til masalasida tilni soddalashtirish, omma tushunadigan shaklga olib kelish fikrini qo’llab-quvvatlasada, tilni soflashtirish, ya’ni, arabcha, forsha so’zlar o’rniga muqobillarini qidirib topish va tilga tatbiq etish masalasini “ijrosi mumkin emas, quruq xayoli fosidgina” deb baholaydi. Shu bilan bir qatorda, Behbudiy gazeta va jurnallarda boshqa tillardan yangi kirib kelayotgan so’zlar istalgan shaklda qo’llanilishi masalasiga to’xtalar ekan, buni “bu zamonda fan va hunar taraqqiy etgani uchun va yangi chiqqon begona lug’atdagi ismlik nimarsalarg’a turkiy ism taqadurgon jamiyatlar barpo etib, turkiy tilimizg’a xizmat etaturgon kishilarni bizg’a yo’qligi” dan deb ta’kidlaydi. Bu bilan Behbudiy tilda yangi o’zlashmalarni tartibga soladigan ilmiy jamiyat tashkil etish masalasini ham kun tartibiga chiqaradi.

Tilni soflashtirish masalasida “Sadoyi Turkiston” gazetasida berib borilayotgan maqolalarni tahlil qilar ekan, Behbudiy gazeta-ning bu harakatiga “ijrosi mumkin emas, orzu” deb qaraydi. Sababi, asrlar davomida arab va fors tili ta’sirida qolgan turkiy tilni “yana

bir necha ming sanada bularni ta'siridan chiqarmoq" ishiga berilsak, "ma'nan va moddatan va fannan mahkum millatlarni(ng) tili (qatorida) bo'lgan tilimizg'a yana taraqqiy etgan millatlarni(ng)" tilidan yangi so'zlar kirib kelaveradi. Behbudiy tilni soflashtirish masalasida mana shunday fikrda edi.

Behbudiy tilni soddalashtirish borasida fikrlar ekan, arabcha ko'plikdagi so'zlarni imkon qadar turkiy ko'plik shaklida, masalan, "ulum, funun, ulamo, quzzot va ...demoq yerinda fanlar, ilmlar, olimlar, qozilar va... lar" kabi yozilishini hamda gazetalarda berilayotgan "kurrai arzda yashamakda bo'lgan har millatni o'ziga maxsus bir lisoni milliysi vordur" kabi gaplarni imkon qadar turkiylashtirishni taklif qiladi. Biroq yuqorida yozilganidek, Behbudiy butun tilni soflashtirish masalasida "butun fanniy va ilmiy va diniy istiloh va iboratlarg'a muqobil turkchadan ism ta'yin qilmoq fikrig'a cho'mmoq o'zni charchatib va matbuotni zoye' qilmoqdan boshqa nimarsa emas", degan fikrda qat'iy turdi.

Behbudiy sodda til "atrofindagi qavm-u qarindoshi ilan so'ylashmoq" uchun kerak bo'lsa, adabiy va ilmiy til "mavjud ilmu fan va tarixni bilmoq va alardan foydalanmoq" uchun zarur deb hisoblaydi. Uningcha, sodda til, ya'ni, sheva yoki lahja mintaqaga ko'ra turli bo'lishini hisobga olsa, bu tilni adabiy deb bo'lmaydi va uni istifodaga olib kirishdan ham hech qanday ma'ni yo'q. Bundan tashqari, Behbudiy Turkiston sheva va lahjalari adabiy til bo'lishga "qodir emas" deb hisoblaydi. Behbudiyning bunday xulosaga kelishiga sabab "ilmiy va adabiy tilni har bir qishloq va ko'ydagi onalarni tilinda bo'lmoqligi" uchun boshqa taraqqiy etgan millatlar onalari kabi "qorindan qoring'acha" o'qimishli bo'lishi kerak. Shunday ekan, Behbudiy (umum)adabiy til masalasida "modomiki, bizg'a ilmu fan kerak va modom(iki), turk tilining ba'zi sho'ba va lahjalarig'a zamoniy, fanniy, diniy, tarixiy har nav' kitoblar bordur, ani o'qub fahmlamoqig'a g'ayrat etishimiz lozimdur" degan xulosaga keladi.

Yuqorida qayd etilganidek, Behbudiy Turkistonning avom xalqi qay gazeta tilini yaxshi tushunishi va qabul qilishi borasida o'tkazgan ijtimoiy so'rovnomasining asosiy sababi ham "Tarjimon" yoki "Ulfat" gazetasi tilini (umum)adabiy til darajasiga ko'tarish edi. Behbudiy o'zining bu qarashini quyidagicha izohlaydi: *"Dunyomizni ilm-u fanidan xabardor bo'lmoq uchun rus, nemis, fransaviy, anglis, itoliyoli, arabiy, jopuniy tillaridan birini bilmoq kerak va alarni bilmaganda Kafkoz va yo Qrim lahjai adabiyasini bilgan kishini dunyodan xabarlik bo'lushig'a vosita bo'lur"*.

Behbudiyning adabiy til borasidagi qarashlari o'z davrida katta qarshiliklarga sabab bo'lgan. Uning eng yaqin safdoshlaridan bo'lgan Hoji Muin Behbudiyning adabiy til borasidagi fikrlariga qarshi chiqqan edi. Hoji Muin mahaliy tilni soflashtirish va begona (arabcha va forsha) so'zlardan tozalash orqali uni adabiy til sifatida shakllantirish tarafdori edi [Muin 1914]. Bundan tashqari, Hoji Muin Behbudiy taklif qilgan ikkitillik, ya'ni butun Turkistonda turkiy bilan bir qatorda forsiyini ham ishlatish fikrini ham ma'qullamaydi. Ingeborg Baldaufning ta'kidlashicha, Hoji Muin o'z qarashlarining amaliy tatbiqini Behbudiy safarga chiqqan vaqtda "Oyina" jurnaliga vaqtincha muharrir bo'lgan vaqtda amalga oshirga qisman muvaffaq bo'lgan. Baldaufga ko'ra, Hoji Muin qisqa muddat ichida ikkitillik bo'lgan "Oyina" jurnalini sof turkiy tildagi jurnalga aylantirishga ulgurgan [Балдауф, 44].

Behbudiy "Til masalasi" maqolasining so'ngida hech qaysi bir til faqatgina o'z so'z boyligi bilan taraqqiy eta olmasligi, boshqa tillardan yangi so'zlar qabul qilish hisobiga rivojlana olishini ta'kidlash bilan bir qatorda, tilni soflashtirish bilan vaqtini bekor sarflamasdan uning o'rniga "kelar zamon uchun hozirlanayluk, o'tgan zamon uchun emas" degan qat'iy fikrni o'rtaq tashlaydi. Bundan tashqari, u Turkistonning turli mintaqalari shevalari orasida farq bo'lgani uchun ushbu shevalarda adabiy asarlar yozish ham maqsadga muvofiq emasligini ta'kidlaydi. Behbudiy (umum)-adabiy til yaratish borasidagi asosiy muammo va to'siq sifatida millat onalarining savodsizligini ko'radi. Adabiy til yaratmoq uchun, Behbudiyga ko'ra, birinchi navbatda, "biz avval onamizni o'qutub, anga til o'rgatmoqimiz kerak". Adabiy tilning hamda ilm-fanning rivoji millat onalarining bilimiga bog'liq ekanligini ta'kidlagan Behbudiy, birinchidan qiz bolalarni maktablarga ko'proq berish, ularni savodli qilish masalasini ko'targan bo'lsa, ikkinchi tarafdin, bir adabiy til yaratish uchun imkon qadar arabcha va forsha so'zlardan kam ishlatish, sodda, boshqa turkiy tillardan keng istifoda qilgan holda yozishni taklif qiladi [Mahmudxo'ja 1915].

Mahmudxo'ja Behbudiyning tilshunoslik borasida e'lon qilgan maqolalari orasida "sart" so'zi bilan bog'liq fikrlari ham bugungi tilshunoslik nuqtayi nazaridan katta ahamiyat kasb etadi. Ko'rinadiki, Behbudiy o'z davrida birinchilardan bo'lib so'z etimologiyasi bilan shug'ullangan, izlanishlar olib borgan, zamonaviy til bilan aytadigan bo'lsak, madaniy antropolog sifatida ko'zga tashlanadi.

"Sho'ro" jurnalida e'lon qilingan "Sart so'zi majhuldir" [Behbudxo'ja 1911] maqolasida Behbudiy ruslar tarafidan mahalliy

o'troq xalqqa nisbatan qo'llay boshlagan "sart" so'zining ishlatilishi, turli lug'atlarda mavjud yoki mavjud emasligi, yon-atrofdagi ko'chmanchi xalqlar bu so'zni nima ma'noda qo'llashi va hokazo dalillardan 24 tasini keltiradi va so'ngida "sart" so'zi Turkistonning mahalliy o'troq xalqiga nisbatan ishlatilishi noo'rin ekanligini isbotlab beradi. Behbudiyn ushbu maqolada "sart" so'zi bilan bog'liq dalillarni tahlil qilsa, muallif tarixiy kitoblardagi dalillardan tortib turli lug'atlarda, ko'chmanchi xalqlar nutqidagi ma'nosiga qadar izohlashga harakat qilgan. Bu esa, o'z navbatida, "sart" so'zining etimologiyasiga oid Behbudiyning katta izlanish olib borganini ko'rsatadi. Behbudiyn barcha dalillarni keltirgach, maqola so'ngida "sart" so'zining tarixi ham "majhul" bo'lganini hamda turkistonlik o'troq aholiga nisbatan "sart" atamasi ko'chmanchi qozoqlar tarafidan ishlatilgani sabab ulardan so'ralsa, biror tayinli javob chiqishi mumkinligi haqida ruslarga tavsiya beradi.

"Sart" so'zi bilan bog'liq "Oyina"da berilgan maqolalarning birinchisi "Sho'ro" jurnalida e'lon qilingan maqola nomi bilan bir xil "Sart so'zi majhuldir" deb nomlangan bo'lsa, ikkinchisi "Sart so'zi ma'lum bo'lmadi" sarlavhasi bilan e'lon qilingan [Behbudxo'ja 1914; 1914]. Behbudiyn bu maqolalarda "Sho'ro" jurnalida o'zi hamda boshqa mualliflar tomonidan e'lon qilingan maqolalarni tahlil qiladi. Behbudiyn barcha mualliflarning fikrlarini jamlagan holda "sart" atamasini Turkiston o'troq aholisiga nisbatan qo'llash "haqorat" ekanligini bildiradi.

Behbudiyn o'z fikrlarini dalillash sifatida bir vaqtlar "Xun"lar bo'lgani, ular butun Yevropani zabt etgani va o'sha yerda qolib hozirda nomi yo'q bo'lib ketgani bilan yevropaliklarni sizlar "xun"sizlar deb atash qanchalar o'rinli bo'lishi borasidagi fikrlarni keltiradi. Behbudiyn Yevropa xalqlari o'zlariga nisbatan "xun" atamasini haqorat sifatida qabul qilganidek, ayrim tarix kitoblarida Turkiston hududida qachonlardir "sart" atalgan bir qabila bo'lgani yozilgani bilan yerli aholini bugungi kunda "sart" deb atash haqorat, millatni yerga urish bilan barobar ekanligini ta'kidlaydi.

Xulosa

Behbudiyning Turkiston jadidchiligida tutgan o'rni, uning bu harakat g'oya va fikrlarining yoyilishida, ijtimoiy-siyosiy sohaning turli jabhalarida islohotlarni amalga oshirishdagi faoliyatini baholashda, tabiiyki, u yozib qoldirgan fikrlar, asarlar katta ahamiyatga ega. Shu ma'noda uning (umum)adabiy til, til me'yorlari, imlosi, so'zlar etimologiyasi borasidagi fikrlari ma'lum ma'noda

Behbudiyning tilshunoslik sohasidagi faoliyatiga ham muayyan baho berishga, uning bu yo'nalishdagi harakatlariga xolisona baho berishga imkon tug'diradi. Behbudiyning Turkiston sheva va lahjalarini mukammal bilishi, zamonasining nisbatan taraqqiy etgan turkiy shevalarda nashr etilgan vaqtli matbuot tilini davrlashtirish, ularga muayyan baho bera olish, tahlil qila olishi uni Turkistonlik ziyolilar orasidan yetishib chiqqan ilk tilshunos deb atashimizga asos bo'la oladi.

So'zlarning kelib chiqish tarixi, ildizlariga oid kuzatishlarini inobatga olib Behbudiyni hozirgi zamon atamasi bilan madaniy antropologiya sohasida ham muayyan yutuqlarga erishgan olim deyishimiz mumkin. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, Behbudiyni o'zbek adabiy tilining taraqqiy etishi uchun tilshunos, shevashunos, etnograf, sotsiolog, madaniy antropolog sifatida samarali faoliyat olib borgan ko'p qirrali olimdir.

Adabiyotlar

- Балдауф, Ингеборг. 2001. *XX аср ўзбек адабиётига чизгилар*. Тошкент: Маънавият.
- Бехбудий, Маҳмудхўжа. 1906. “Ваҳдати лисон – дил бирлиги”. *Таржимон* 61.
- Бехбудхўжа, Маҳмудхўжа бин. 1909 “Туркистонда мактаб лисони”. *Таржимон* 14, 21.
- “Дил, дил, дил”. *Таржимон* 103. 1905.
- “Ҳақиқат ҳар тарафдан зухур эдар”. *Таржимон* 48. 1906.
- Ҳожи Муин ибн Шукруллоҳ. 1914. “Тил бирлашдурмақ ҳаққинда”. *Ойина* 11.
- Khalid, Adeeb. 1993. *The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia*. Ph.D. diss., University of Wisconsin-Madison.
- Komatsu, Hisao. 1999. *Muslim intellectuals and Japan: a Pan-Islamist mediator, Abdurreshid Ibrahim*. In: Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, Kosugi Yasushi (eds.), *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication*. Routledge.
- Исмоил. 1906. “Умумий лисони адаб”. *Таржимон* 37.
- История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX-начало XX века)*. 2012. Самарканд: МИЦАИ.
- “Лисон масаласи”. *Таржимон* 90. 1905.
- Маҳмудхўжа. 1913. “Икки тил эмас тўрт тил лозим”. *Ойина* 1.
- Маҳмудхўжа. 1914. “Сарт сўзи мажхулдир”. *Ойина* 22-26: 314-315; 338-340; 362-365; 386-388; 478-480.
- Маҳмудхўжа. 1915. “Тил масаласи”. *Ойина* 11-12.
- Қосимов, Бегали. 2002. *Миллий уйғониш*. Тошкент: Маънавият.
- Қосимов, Бегали. 2005. *Исмоил Гаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудий. – Исмоил Гаспринский ва Туркистон*. Тошкент: Шарқ.
- Самарқанд дорулқазо муфтиларидан Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. 1911. “Мунозара” ҳақинда”. *Туркистон Вилоятининг Газети* 73.
- Самарқанда муфтийи дорулқазо Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. 1911. “Сарт

сўзи мажҳулдир". *Шўро* 19: 581-582.

"Сарт сўзи маълум бўлмади". 1914. *Ойина* 39: 922-924.

References

- Baldauf, Ingeborg. 2001. *XX asr uzbek adabijotiga chizgilar*. Toshkent: Manavijat.
- Behbudij, Mahmudhuzha. 1906. "Vahdati lison – dil birligi". *Tarzhimon* 61.
- Behbudhuzha, Mahmudhuzha bin. 1909. "Turkistonda maktab lisoni". *Tarzhimon* 14, 21.
- "Dil, dil, dil". *Tarzhimon* 103. 1905.
- "Haqiqat har tarafdan zuhur edar". *Tarzhimon* 48. 1906.
- Hozhi Muin ibn Shukrullo. 1914. "Til birlashdurmaq haqqinda". *Ojina* 11.
- Khalid, Adeeb. 1993. *The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia*. Ph.D. diss., University of Wisconsin-Madison.
- Komatsu, Hisao. 1999. *Muslim intellectuals and Japan: a Pan-Islamist mediator, Abdurreshid Ibrahim*. In: Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, Kosugi Yasushi (eds.), *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication*. Routledge.
- Ismoil. 1906. "Umumij lisoni adab". *Tarzhimon* 37.
- Istorija obshhestvenno-kulturnogo reformatorstva na Kavkaze i v Central'noj Azii (XIX-nachalo XX veka)*. 2012. Samarkand: MICAI.
- "Lison masalasi". *Tarzhimon*, 90. 1905.
- Mahmudhuzha. 1913. "Ikki til emas turt til lozim". *Ojina* 1.
- Mahmudhuzha. 1914. "Sart suzi mazhhuldir". *Ojina* 22-26: 314-315; 338-340; 362-365; 386-388; 478-480.
- Mahmudhuzha. 1915. "Til masalasi". *Ojina*, 11-12.
- Qosimov, Begali. 2002. *Millij ujonish*. Toshkent: Manavijat.
- Qosimov, Begali. 2005. *Ismoil Gasprinskij va Mahmudhuzha Behbudij. – Ismoil Gasprinskij va Turkiston*. Toshkent: Sharq.
- Samarqand dorulqazo muftilaridan Mahmudhuzha bin Behbudhuzha. 1911. "Munozara" haqqinda". *Turkiston Viloyatining Gazeti* 73.
- Samarqanda muftiji dorulqazo Mahmudhuzha bin Behbudhuzha. 1911. "Sart suzi mazhhuldir". *Shuro* 19: 581-582.
- "Sart suzi malum bulmadi". 1914. *Ojina* 39: 922-924.

Muallif haqida: *Abdirashidov Zaynabidin Sharabidinovich* – falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Iqtibos uchun: Abdirashidov, Z. Sh. 2020. "Mahmudxo'ja Behbudiyning tilshunoslikka oid tadqiqotlariga doir". *O'zbekiston: til va madaniyat* 2: 24-37.

About the author: *Zaynabidin Sh. Abdirashidov* – Doktor of Philosophy (PhD), Associate Professor, University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

For citation: Abdirashidov, Z. Sh. 2020. "Mahmudkhodja Behbudi's Research on Linguistics". *Uzbekistan: Language and Culture* 2: 24-37.